

Ilegalne veze između Dubrovnika i vangradskog područja u narodnooslobodilačkoj borbi

Događaji na početku narodnooslobodilačkog rata imali su odjeka na stanovništvo Dubrovnika i dubrovačkog kraja. Mjesni komitet KP za grad i šire područje Dubrovnika rukovodio je razvojem NOP, djelovao je i ilegalno provodio akcije u duhu smjernica razvitka NOP-a. Održavali su se sastanci, razgovori i dogovori, primale su se direktive i sve se više odražavala živost u pravcu stvaranja borbenog raspoloženja i mržnje protiv okupatora za oslobođenje zemlje i nove društvene odnose. U toku rata provodilo se kretanje ilegalaca i onih koji su radili za stvar pokreta u strogoj ilegalnosti u krugu grada, a postepeno su se počele organizirati i održavati partizanske veze sa vangradskim bližim i širim područjem. Na taj način nastajalo je bolje upoznavanje i obavještavanje, organizirano je prikupljanje i pružanje odgovarajuće pomoći u onome što je bilo potrebno partizanima i ilegalcima, a u granicama mogućnosti. Organiziranjem veza unutar grada i između gradskog i vangradskog područja sve se više budio interes, podržavao i razvijao

NOP, sve su se više ljudi upoznavali s borbenim snagama i uspjesima NOV i partizanskih odreda Jugoslavije, te su sve masovnije stajali na raspoloženju za pomoć i otvorenu borbenu akciju. Veze su poprimale sve veći značaj i organizaciono su se učvršćivale i širile.

U 1941. godini neprijatelj je budno pratio rad naprednih i revolucionarnih rodoljuba, te ih nastojao pod nekom sumnjom lišiti slobode. Međutim, svijesni što se iznenadno može dogoditi svojevóljno su prelazili gradsko područje i neprimjetno se upućivali preko brda na teritorij južne Hercegovine, gdje su djelovale partizanske grupe.

Prva organizirana veza iz Dubrovnika koncem 1941. godine išla je predjelima Rijeke Dubrovačke na Golubov kamen i dalje u pravcu Hercegovine. Ova je veza radila povremeno, a sastojala se od punktova, tj. ljudi na određenim mjestima u selima i oko sela kod kojih su se javljali prolaznici, a ovi im davali upute i preporučivali kako će se i kojim pravcima kretati

do slobodnog teritorija u Hercegovini. Frano Komplita iz Dračeva sela držao je ovakovu vezu negdje pri kraju 1941. ili početkom 1942. godine. Polovinom 1942. godine ova veza prekinuta je zbog pojave četnika i njihovog neprijateljskog djelovanja u krajevima Hercegovine prema dubrovačkom teritoriju.

Početkom 1942. godine organizirana je veza iz Dubrovnika preko Sustjepana na Mokošicu, Pobrežje i dalje u pravcu južne Hercegovine i dubrovačkog primorja. Centar veze bilo je selo Pobrežje.

U veljači 1942. godine došao je u Pobrežje Baldo Mekišić po vezi iz Hercegovine. Povezao se s Ivom Uskokovićem i zakazao sastanak. Na sastanku su bili Ivo Uskoković, Ivo Šeperak i Lujo Đurović. Baldo Mekišić govorio je o razvitku NOP-a o narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima koji se stvaraju i djeluju širom Jugoslavije, te o suradnji s pozadinom. Nakon govora i upoznavanja s prilikama u našoj zemlji postavio je pitanje: »Tko se odlučuje i tko je za to da se stavi na raspoloženje NOP-u?« Svi prisutni izjasnili su se da žele pomagati i raditi u duhu pokreta. Na to je Baldo Mekišić postavio zadatke i rekao: »Ti, Ivo Uskokoviću, ostaješ po našim direktivama ovdje, a budući si glavar sela, trebaš i dalje ostati glavar sela i na taj način ćeš nam pomoći.« Luju Đuroviću je rekao da ostane na svom području i radi za stvar pokreta, dok Ivu Šeperku je kazao da ide u partizane, što je bila i njegova želja. Međutim, prilike su zahtijevale da ostane raditi na vezi. Ovo je bio mali skup, ali značajan po ulozi, iskrenoj jednodušnosti, odvažnosti, smjelosti i odlučnosti da se bore za narodnu stvar. Iste noći Ivo Šeperak krenuo je s Baldom Mekišićem u Hercegovinu. Dobio je ime Anđelko. Na povratku iz Hercegovine ostao je na vezi u Pobrežju i radio je na ovom području kao aktivni terenski radnik. Dolazio je do Trnovice (kod Vlahe) i surađivao s Lazom Miletićem. Održavao je vezu u oba pravca, a kasnije s Mokošicom i drugim područjima. Pobrežje postaje centar veze s Dubrovnikom, dubrovačkim područjem i s južnom Hercegovinom. Veza sa ovim centrom dobila je ilegalno ime »Grebenci«, a poslije par mjeseci »Petka«.

Iz Pobrežja veza se kretala pored sela Osojnika i Ljubča za Hercegovinu i zapadni dio dubrovačkog primorja. Kasnije su se organizirale stalne veze, početkom 1943. godine, između Pobrežja i Zatona, te proširile i povezale Lozicu, Vrbicu i Štikovicu. Preko Zatona postavljena je veza sa Orašcem. Ivica Šeperak održavao je vezu sa Zatonom s Nikom Miročevićem i Domom Njirić, udata Vicelja, već 1942. godine. U proljeće 1944. godine postaje živa veza između Pobrežja i Osojnika, a osobito s Požarnom u graničnom dijelu Hercegovine prema sjevero-zapadu.

Veza iz Sustjepana održavala se preko Mokošice, Mirinova i Lozice na Pobrežje, a nekad je prolazila preko Petrova sela i Žunkova sela na Pobrežje. Ova ilegalna veza zvana »Petka« radila je stalno do kraja rata i nije bila otkrivena.

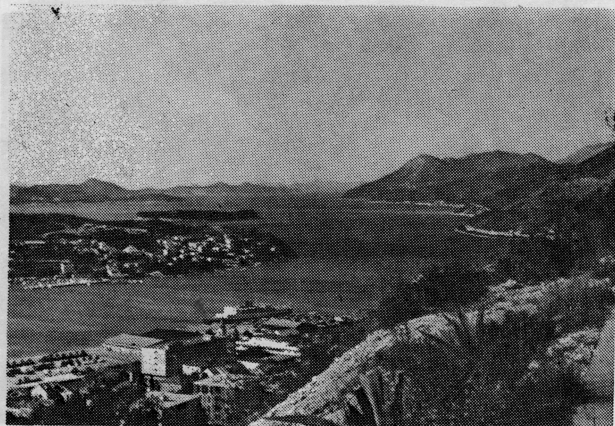
Na području Lapada i Gruža, kao i na drugom području Dubrovnika radili su zaduženi drugovi i grupe na vezi. Postojala je mreža aktivista, simpatizera, suradnika i ilegalaca. Djelovali su aktivni SKOJ-a, članovi KP kandidati za članove KP i simpatizeri NOP-a raspoređeni u grupice i trojke sa određenim planskim radom i zadacima. Svak je imao određeni svoj djelokrug rada, a organizirani punktovi u strogoj ilegalnosti omogućavali su sastajalište i pravce kretanja. Pored ostalih takav je punkt bio prostor ispred hotela »Petka« (starog hotela koji je srušen bombardiranjem) ispred i unutar skladišta soli u Gružu. Odatle su se upućivali mnogi koji su odlazili na oslobođeni teritorij u partizane. Odlazili su pješke do Sustjepana u prvo vrijeme preko Rista Miročevića, krojača na Kantafigu (ubijen u Jasenovcu). Odgovoran drug na vezi u Gružu bio je Milivoj Škarica. U Sustjepanu ilegalce je prihvaćao Jure Nikolić, koji je bio glavni organizator i odgovorni drug za vezu od Gruža do Mokošice u 1944. godini. Imao je stalnu propusnicu za dan i noć, pa mu je to olakšavalo obavljati radnje koje su se odvijale ovom vezom. Zajedno s Nikolićem na vezi radio je Cvijeto Donatović. U njihovim kućama, kao i u kući Antu-

na Gavranića sastajali su se mnogi koji su putem veze dolazili iz Dubrovnika. U trgovini Katice Končina ostavljao se često materijal i dolazili su ilegalci. Razni materijal: oružje, municija, sanitetski i kancelarijski pribor, razna oprema... donosilo se iz Gruža pješke ili biciklom u vrećama, paketima, torbama, a veće količine materijala dovozile su se kolima ili autom »Jugopetrol«. Sav materijal, do daljnjeg upućivanja, pohranjivao se i privremeno zadržavao u kući Antuna Gavranića u čatrnji, koja je imala otvor u kuhinji, a na njemu je stajao štednjak. Sinovi Antuna Gavranića: Antun, Nevenko i Ile, kao omladinci radili su na vezi. Nevenko i Ile bili su članovi SKOJ-a i otišli su u partizane. Na vezi u Sustjepanu u toku rata radili su od početka 1943. godine Luko Kresić, Luko Cilić, Ante Lučić i Aldi Končina, a poslije kapitulacije Italije od rujna 1943. godine Cvijeto Donatović, Vlaho Kraljić, Antun Kapetanić, Ivo Buratović, Marko Gardašević i drugi.

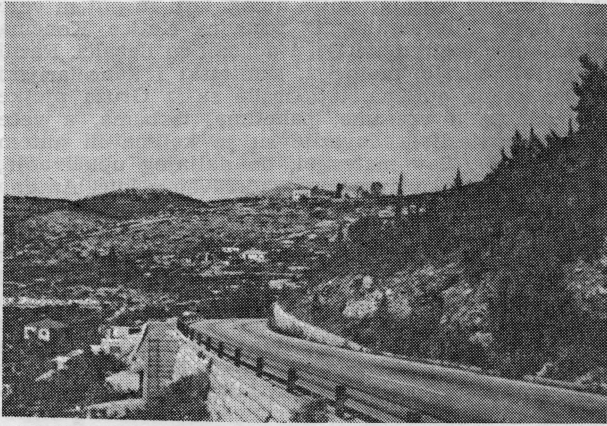
Od početka 1944. godine u kući Marije Marinović uro. Nešić u Sustjepanu bilo je sastajalište ilegalaca. Kroz tu kuću nije prolazila veza, već su se zadržavali oni koji su dolazili ili odlazili iz Dubrovnika. U toj kući sakrivaao se Ivo Lazimbat i stajao je nezapažen nekoliko mjeseci. Obavještajni oficir Desete hercegovačke brigade Aleksa Benić više puta dolazilo je ilegalno u Dubrovnik i zadržavao se u ovoj kući. Tu je dolazila s njime na razgovor Jelka Dulčić, jednom Mato Mojaš i drugi. U kući se zadržavao privremeno razni propagandni materijal, oružje i ostalo. Čitava organizacija bila je strogo tajna, na očigled vidljiva, ali neprimjetna, iako su se ispod kuće cestom kretali Nijemci i prolaznici u pravcu Dubrovnika ili Komolca. Jednom su iz ove kuće Aleksa Benić i Ivo Lazimbat, u uniformi domobranskog oficira, nosili paket preko veze za partizane. Čim su se ukrkali u barku i odmakli nekoliko metara dojurila su na motociklima dva njemačka đandara. Uperili su na njih šmajseri i stojeći u stanju pripravnosti naredili da se vrate. Kada je barka pristala ušli su u barku, ali vidjevši da su domobranski oficiri pozdravili su i s njima zajedno prešli preko rijeke. Došavši u Mokošicu paket su uzeli i prenijeli na obalu i u gostionu, gdje su ih još častili i ubrzo se rastali. Paket je došao odmah potom u ruke gdje je namijenjen.

U pomenutoj kući u Sustjepanu održavali su se sastanci i dogovori. Često je na sastanke dolazio Cvijeto Donatović s drugovima.

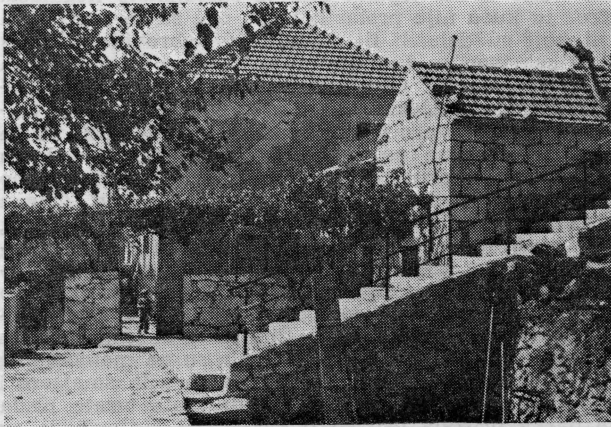
Iz Sustjepana materijal i ljudstvo prelazilo je barkama do Mokošice. Polazilo se ispod kuće Jure Nikolića ili ispred crkve Sv. Antuna. Često je kretanje bilo slobodno i materijal se prenosio otvoreno na očigled okupatorskih vojnika. Na primjer: u radnji Stijepa Domjani u Gružu radio je Antun Šilje, koji je prikupljao razni materijal (sanitetski pribor, oružje, žito, poštu, propagandne letke i dr.), držao ga privremeno u skladištu i otpremao putem veze. Često je tu navraćao Ivo Knežević i uzimao materijal. Jednom je uzeo paketić, privezao ga o kišobran kojega je stavio

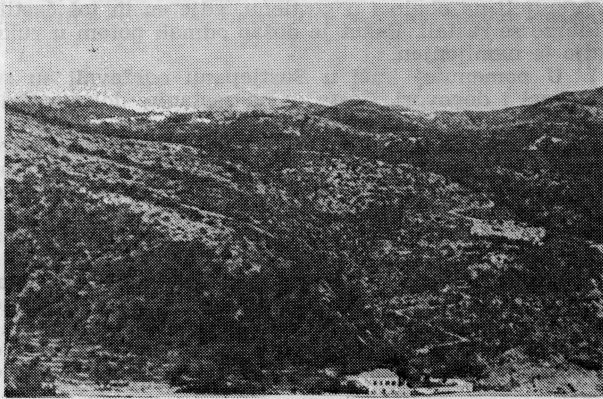
Gruž — luka

Pogled na Nuncijatu

Kuća Uskokovića u Pobrežju

Mirinovo

Obuljeno

preko ramena i tako išao put Sustjepana na Mokošicu. Tu ga je susreo i prišao mu kapo karabinjera i stao ga propitivati, rukama dodirivati i opipavati pokušavajući saznati nosi li oružje ili što drugo. Na paketić nije obraćao pažnju, ali se moglo i to očekivati. Da se ne bi to dogodilo, Ivo ga je u smijehu pozvao u trgovinu (koja se tu na obali do njih nalazila) da se počaste. Pristao je i popili su piće, slijedio je kratki razgovor i još brži rastanak. Ivo Knežević zadovoljan da je dobro prošlo nastavio je ići kišobranom preko ramena na kojem je stajao pričvršćen paketić. U njemu se nalazio propagandni materijal i drugo.

Brodogradilište u vlasnosti Cvijeta Donatovića i Cvijeta Kapetanića u Mokošici, bilo je važan centar u koji je preko veze dolazio veliki dio materijala pod šifrom — škverski materijal. Odatle je upućivan i prenašan na Pobrežje i dalje. U prehrambenoj trgovini Zadruga radila je Katica Kusijanović koja je također primala materijal i predavala ga osobama koje su radile na vezi. Od predjela Žala i brodogradilišta materijal su prihvaćali i odnosili drugovi koji su radili na vezi u Mokošici. On se odmah odnosio u Pobrežje, a ako su bile teže pošiljke u kojima se nalazila municija i oružje, tada se sklanjao u potok, a u toku noći dovodile su se mazge iz Pobrežja, natovarivale i odmah vraćale s teretom u Pobrežje. S njima su išli Ivo Šeperak, Lujo Đurović, Antun Đurović, Antun Damjanović i drugi. Kada bi bile veće količine materijala, osobito oružje i municija, onda se barkama iz Sustjepana prevozilo na Mirinovo i do predjela Lozica, osobito ispod kuće Ilije Njirića (Bogo), a materijal je prihvaćao Ilija Njirić kod kuće gdje je stanovao. Ubrzo bi se dovodile mazge pomoću kojih se sve prenosilo u Pobrežje i privremeno sklanjalo na osiguranom mjestu u šumi, gdje je stajalo po nekoliko dana, a nekad se odmah otpremalo i odnosilo prema nalogu. U 1944. godini dolazili su mlađi i stariji ljudi iz Osojnika s mazgama u Pobrežje, pa bi ovaj materijal natovarivali i prenosili putem veze u Požarno, pored crkve Sv. Ane. U Požarnom materijal se raspoređivao i upućivao odgovarajućim pravcima, također putem veze. Osiguranje veze na Vrbici i Lozici vršili su: Pero Vukojević, Lovro Monić, Antun Damjanović, Antun Đurović i drugi.

U Mokošici od početka 1942. godine radili su na vezi: Luka Vlašić, Ivo Knežević, Vlaho Kraljić (živio u Sustjepanu, a radio u brodogradilištu), Nikola Stanišić, Ivica Petković i Adam Petković. Od početka 1943. godine pridružili su se ovom radu Stijepo Kusijanović (Rulo), Lovro Monić, Franko Cetinić, Marko Cetinić, Petar Kusijanović i Jure Štambuk. U 1944. godini dolaze u aktivni rad Cvijeto Vukojević, Mato Zarak, Miše Donatović, obitelj Iva Petrović, Franko Skokandić, Pero Bijelić, Tomo Gobović i više suradnika, tako reći čitava Mokošica. U 1942. godini Cvijeto Vukojević i Marija Kusijanović (Pezerka) nosili su pisma na određena mjesta, prema direktivama drugova koji su tada radili na vezi. U 1944. godini došao je iz Korčule Miše Vukojević, partizan u engleskom odijelu, i radio po određenim zadacima u Rjeci Dubrovačkoj.

U Mokošici na Puntji od žala većinom je ljudstvo čekao Luka Vlašić, prihvaćao ih prema ugovorenim znakovima i upućivao s lozinkom do ispred crkve u mjesto. Tu su dolaznike po vezi dočekivali drugovi koji su radili na održavanju veze i odmah ih odvodili u Pobrežje. Nekad su se prolaznici, koji su išli vezom, zadržavali u kući Cvijeta Vukojevića, Mata Žarka, Lovra Bogetića (gdje je živio Miše Donatović) i Nikole Stanišića na čijoj se kući nalazi spomen ploča sadržaja: »U ovoj kući bilo je organizirano slušanje vijesti o borbi naroda Jugoslavije protiv fašizma od 1943. godine do oslobođenja. U Mokošici, 27. VII 1951. god., Organizacija Saveza boraca Mokošica«.

Zadržavanje ljudi u kućama bilo je kratkotrajno i samo u rijetkim slučajevima čekala se veza kojom se išlo naprijed. To je tako trebalo da bude iz mjera sigurnosti, jer se u Mokošici nalazila vojna baza. U zgradi Terapija stanovala je vojska, a jedna baterija bila je kod kuće Luke Vlašića. Okupatorski vojnici

prolazili su mjestom, kao i ostali, te se nije smjela dozvoliti ni najmanja sumnja.

Preko ove veze masovno se odvijalo kretanje ljudstva i materijala u raznim pravcima, naročito poslije kapitulacije Italije od početka rujna 1943. godine.

Sve veze koje su prolazile kroz selo Pobrežje u 1942. godini nijesu dale veliko opterećenje, ali počele su se jače odvijati od početka 1943. godine, a sve masovnije poslije kapitulacije Italije. Od početka te godine čitavo selo bilo je uključeno u pružanje pomoći i na izvršavanju zadataka putem održavanja veza. U selu se pripremala hrana, pružala pomoć ljudima u prolazu i svi su mještani radili što je bilo potrebno za razvitak narodnooslobodilačke borbe. Blizu sela bio je logor od početka 1943. godine i mijenjao je položaj. Tu se se prikupljali i zadržavali svi koji su dolazili u NOV, terenski radnici i rukovodioci masovnih političkih organizacija. Održavali su se razgovori i sastanci, bez obzira na vrijeme, i vodile su se pripreme za predstojeće akcije, zadatke i pravce kretanja.

U kolovozu i rujnu 1943. stizali su omladinci iz Dubrovnika u grupicama (tri, četiri, pet, nekad i više) putem veze, preko Rijeke Dubrovačke, u Pobrežje. Dolazili su i prikupljali su se poviše magazina soli, na prohibenom putu, a nekad su dolazili blizu željezničke stanice kod ograde. Dovodili su ih Pina Košta, Andro Njivić, Milan Knežević, Marija i Katica Eraković, Antun Česko, Stijepo Haklička i drugi. Odatle su ih prihvaćali i provodili na barku u Batahovinu ili u Sustjepan, a nekad preko ove veze do Mokošice, Milan Perotić, Jurica Nikolić, Jakov Barbarić, Ante Šarić i drugi. Grupice su nekad dolazile s lozinkom i same do magazina soli. Nekad su voditelji veze provodili omladince direktno do Sustjepana, gdje su se zadržavali u trgovini Katicke Končina. Tu su bili povezani s drugovima na vezi, koji su ih prebacivali preko Rijeke. Karlo Haklička vozio je omladince motociklom do Sustjepana. Neprekidno više od mjesec dana, svakog dana u poslije podnevnim satima, dolazile su grupice preko Rijeke u Mokošicu. Javljale su se u brodograđilište ili osobi koja je radila na vezi i dočekivala ih na određenom mjestu. Navečer bi se našli u šumarku prolazeći potokom poviše Mokošice. Tu bi čekali vezu iz Pobrežja. Drug, koji bi došao, prihvaćao ih je i provodio put Pobrežja, te do terenskih radnika koji su preuzimali grupe i odvodili ih u partizanski logor, u sastav ostalih grupa. Grupe i grupice omladinaca iz Dubrovnika prihvaćali su terenski radnici Mirko Kolak, Rade Galeb i Stevo Marković. Hrana se pripremala i donosila iz Pobrežja. Važnost ove veze bila je velika, jer je svakog dana radila, a nije bila otkrivena.

Jedna grupa došla je preko Golubovog kamena. Kada je izbila iz Komolca na Golubov kamen nije naišla na vezu, pa je skrenula između sela Slavogostići i Kaladžurđevići. Vidio ih je Jovo Miletić, pa ih je s nekoliko drugova prihvatio i doveo u Pobrežje. U sastavu ove grupe bio je Drago Đukanović i Ljubo Kovačević, brat Save Kovačevića. Na putu za Pobrežje zadržali su se kraće vrijeme iza Kaludra u dubravi, ispod brda Žeđa. Po kuriru poručeno je Ivu Uskokoviću da dođe na ovo mjesto, pa je ubrzano uspostavljena veza između Iva Uskokovića i Jova Miletića, a Ivo Šeperak se nalazio na tom terenskom poslu. Grupa je dovedena u Pobrežje, gdje je priređena hrana, a kasnije se sastala sa ostalim već ranije nadošlim grupama. Ovako oveća grupa mijenjala je svoj položaj logora, ali zadržavajući se nedaleko od Pobrežja, prema Osojniku u šumi. Partizanski logor živio je više od mjesec dana, bio je čuvan u strogoj tajnosti, imao je straže i nitko nije smio pristupiti osim određenih terenskih radnika.

Drugi put grupa je idući preko Golubovog kamena dočekana od strane četnika i vođena put četničke komande. Međutim, zapazila ih je jedna omladinka ilegalka koja je s ocem radila u baštini. Čim ih je opazila otrčala je u Kaladžurđeviče i obavijestila terenske radnike Mirka Kolaka, Radu Galeba... Oni su radeći na vezi često dolazili u svoje selo iz partizanskog logora, koji se nalazio kod Pobrežja, a tada su se baš zatekli kod kuće. Odmah su organizirali potjeru i uspjeli su napasti četnike, koji su pobjegli, a grupu

su prihvatili i doveli u partizanski logor blizu Pobrežja. Na taj način ova grupa uspješno je stigla i nije stradala kao što su stradale druge grupe omladinaca iz Dubrovnika, koje su išle u tom vremenu ovom vezom.

Poslije pete ofenzive bataljon 1. dalmatinske brigade »Bude Borjan« idući put Biokova došao je u blizinu partizanskog logora u kojemu su se nalazili dubrovački partizani. S bataljonom stupio je u vezu Mirko Kolak i obavijestio rukovodstvo bataljona o partizanskom logoru. Nakon toga bataljon je prihvatio oko 70 dubrovačkih omladinaca, sve koji su se nalazili u logoru, pa se formirao Treći dalmatinski bataljon 10. hercegovačke brigade. Komandant bataljona bio je Petar Radević, kasnije komandant lovačke vazduhoplovne divizije, komesar bataljona Vlado Viski predratni komunista iz Makarske (sada kapetan bojnog broda u mirovini), zamjenik komandanta Srećko Reić (Petica) — narodni heroj, zamjenik komesara bataljona Stevo Bjedon (danas general major), sekretar SKOJ-a u bataljonu Ivica Merčep.

Iz talijanskih bunkera, poslije pada Italije, stanovnici sela Pobrežja prenijeli su nekoliko kvintala municije i sanduka bombi, dva laka mitraljeza i dva mitraljeza »Breda« i pohranili na zaklonjeno mjesto u šumi. Sve su to ovo predali grupi dubrovačkih partizana.

U Pobrežju ukrštavale su se veze iz raznih pravaca. Tu su dolazili i članovi štabova i razni rukovodioci. Stanovali su u šumi u logoru i u pojati Iva Uskokovića. Koncem 1943. godine zadržavali su se i u kućama. Do polovine 1944. godine u kući Iva Uskokovića bila je kuhinja i mjesto za prihvatanje ranjenika, veza s ljudima i materijalom, tj. pod njegovim rukovodstvom, a od srpnja 1944. prešla je na kuću Iva Šeperka glavna odgovornost, a Ivo Uskoković, kao predsjednik kotarskog NOO Dubrovačko primorje odlazio je na terenski rad. Od veljače 1942. do svibnja 1942. često je u Pobrežje dolazio Baldo Mekišić, većinom noću iz Hercegovine. Dolazak je najavljivao bacanjem kamenčića po krovu kuće. Donosio je poruke i zadatke. Kako kaže Ivo Uskoković bio je brz i aktivan, dosta odlučan i borben. Jednom prigodom u razgovoru rekao je Ivu Uskokoviću: »Ne čekaj nikoga da te oslobodi, već s puškom u ruci bori se i oslobodi. Stvori vlast i vojsku i tada ćeš imati pravo na slobodu«. U selu je bilo šest domaćinstava i svi su bili dobri radnici na zadacima NOP-a, a to su domaćinstva: Iva Uskoković (Ane, Marko, Marija, Luce i Frano), Iva Šeperka (Anica, Mato i Stijepo), Luja Đurović (Katica), Antuna Đurović (Marija i punica Marija Milutinović), Antuna Damjanović (Katica), Nikola Uskoković (Anica). U selu svaki član domaćinstva izvršavao je razne zadatke i dužnosti, pa i djeca. Kurir Frano Uskoković, Markov rođen 1936. godine, sa svojih osam godina radio je na vezi stalno kao kurir u Pobrežju noseći poštu i radeći na izviđanju. Nekad je po

Omladinci u šumi kod Pobrežja razgovaraju s Ivom Uskokovićem

tri puta dnevno odlazio iz Pobrežja u pravcu Zatona i Rijeke Dubrovačke. Nijemcima u Zatonu, gdje se nalazio logor s vražijevcima, dječak je svojim čestim kretanjem izazvao sumnju, pa ga jednom zaustavi straža kod Štikovice. Upitali su ga: »Ti si mali kurir, mi ćemo tebe uhapsiti!« Snašao se, pa im je odgovorio: »Nijesam, reko mi je doktor da imam svrab i da se moram kupati u moru i tamo idem«. I bez zadržavanja prosljedio je dalje i došao u kuću Ilije Njirića (Puho), na pogled straže, i kazao ukućanima što se dogodilo i što je rekao stražarima. Tada su ga izveli ispred kuće i na pličaku se svukao i stao zalijevati morem. Bio je svibanj, još prohladno, ali trebalo je da se zalijeva morem kako bi se Nijemci osvjedočili da je istina ono što je kazao.

Jednom Nijemci blokiraju Pobrežje. Odmah upute malog izviđača i kurira u Mokošicu da obavijesti Mišu Vukojevića da su Nijemci oko Pobrežja i da bude oprezan kako ne bi svojim kretanjem naišao na Nijemce i pao im u ruke. Obavio je zadatak i vratio se natrag u selo Pobrežje, ali ga odmah po dolasku pošalje Luce Benusi i Čuta da izvidi gdje se nalaze Nijemci. Trčeći u pravcu Petrova sela naišao je na Nijemce koji su ga zaustavili i povikali: »E ti mali! Ti si kurir! Odakle si ti, mali?« Na to im odgovori: »Ja sam iz Zatona«. Nijemci nastave: »A ti nijesi iz Pobrežja?« Odgovori im: »Nijesam, ja sam iz Zatona«. Ljutito su mu rekli: »Neka znaš, ako se vratiš objesit ćemo te!« Mali se nije mogao vratiti, ostao je kod prijatelja u Petrovom selu. Kako je nastupila noć a maloga nema, ne dolazi, nastalo je zabrinjavajuće stanje u roditeljskoj kući i inače u selu kod terenskih radnika. Majka ga pođe tražiti i nađe ga kod Jele Dedu u Petrovom selu. Iste večeri vratili su se kući. Nijemaca (među kojim je bilo vražijevaca) nije bilo. Istog dana Nijemci su došli blizu sela i susreli seljaka Ivana Đurovića pk. Ivana. Pitali su ga da li ima partizana u selu. Odgovorio im je da nema. Zapitali su: »Je li sigurno?« On im odgovori: »Sigurno!« Dalje Nijemci nastave: »Može li se sigurno proći kroz selo?« Odgovori: »Može!« I pođu dalje. Na partizane nijesu naišli i odu svojim putem.

Svima koji su radili na vezi bio je zadatak da ne smiju pucati i davati u selu otpor, ili se oglašavati i ubiti okupatorskog vojnika, pa ma kako blizu imali priliku, jer da se time ne otkrije veza. Nju je trebalo strogo čuvati u tajnosti, sve raditi u tajnosti kako bi se rad na vezi nesmetano odvijao i na taj način donosio koristi razvitku NOP-a i NOB-e.

U Pobrežje dolazio je obavještajni oficir Aleksa Benić, koji je provodio zadatke u Rijeci Dubrovačkoj i u Dubrovniku. U Pobrežju bilo je više drugarica i drugova koji su vršili razne dužnosti i zadatke po direktivama komunističke partije, a što se odražavalo u aktivnostima masovnih organizacija, u obavještavanjima, prikupljanju podataka, u podnašanju izvještaja, organiziranju poslova na funkcioniranju veza, prikupljanju i upućivanju raznog materijala, u raspoređivanju ljudstva koje je dolazilo na slobodni teritorij itd. Tako je Vido Miljas iz Trstenoga u Pobrežju prikupljao podatke o okupatorskim vojnim jedinicama i naoružanju sa čitavog dubrovačkog područja i dostavljao ih komandi 29. hercegovačke divizije i komandi u Pobrežju. Na području Rijeke Dubrovačke podatke je prikupljao i pravio skice Lovro Pavlović iz Knežice, pa ih upućivao na određene punktove.

U kolovozu i rujnu 1943. i 1944. često su dolazile u Pobrežje omladinke iz Obuljena i Dračeva sela s košaricama smokava i grožđa za partizane. One su se radovale tom dolaženju i rado su se dogovarale, pripremale i odlazile u ovom pravcu. Najviše je Drage Žitković rukovodila s ovim dolaženjem omladinki. U drugoj polovini 1944. godine otvoreno se plesalo uz harmoniku, zajedno partizani i omladina, koja je dolazila u posjete u Pobrežje.

Na vezi Pobrežje—Hercegovina radio je Simo Opalić od pada Italije do oslobođenja. On je rukovodio vezom na kojoj su radili Pero Romanović, Gojko Stanković, Jovo Miletić, Mirko Miletić, Stevo Marković i drugi. Baza je bila Trnovica (jedna kuća)

između Vlake i Slavogostića. Ova veza bila je vrlo živa i razgranata u pravcima Hercegovine, a preko Pobrežja imala je svoje korijene u Dubrovniku, pa nadalje na širem području Konavala, Dubrovačkog primorja i otoka. Prenosila se stalno pošta i razni materijal, kretali su se partizani, terenski radnici i mnogi koji su odlazili iz Dubrovnika u Hercegovinu i obratno na izvršavanje raznih zadataka. Jednom je u ožujku 1944. Simo Opalić došao iz Hercegovine kod Iva Uskokovića u Pobrežje, pokazao mu pismo i rekao: »Ovo pismo je iz 29. hercegovačke divizije, strogo je povjerljivo i vojnog je karaktera. Treba ga direktno ponijeti povjerljiva osoba u Dubrovnik i predati odgovornom drugu i ta ista osoba treba da sačeka i donese odgovor.« Ovaj zadatak preuzela je Marija Uskoković, žena Ivova brata i donijela je pismo u Dubrovnik. Došla je kod Iva Ljubičića, koji je trebao pronaći Veljka Kneževića i predati mu pismo. Tražio ga je ali ga nije pronašao, pa se Marija poslije duljeg čekanja uputila poslije podne u posjetu jednoj ženi, s namjerom da se povrati i sačeka rezultat. Idući susrela je Veljka i rekla mu da ga pismo čeka kod Iva Ljubičića i da će uzeti i ponijeti odgovor. Veljko je napisao odgovor kojega je zajedno s drugom poštom u svežnju predao Mariji. Ovo je sve stavila na grudi i krenula u pravcu Rijeke. Došavši kod remize naišla su dva aviona s Visa i bacila bombe, te bude ranjena u nogu. Prelomljena joj je bedrena kost. Stala je tražiti pomoć, a uoči nje nje mačka vojna kola, prihvate je vojnici i odvedu u vojnu ambulantu u Lapad. Pružena joj je pomoć. Od velike pomisli i straha što će biti, jer joj se pošta nalazila na grudima, kako kaže, nije ni osjetila bolove. Zatražila je da je prebace u civilnu bolnicu, što su i učinili. Dolaskom u Bolnicu dali su joj bolničku robu, presvukli je i našli svežanj pošte. Htjeli su sve odnijeti, ali poštu nije dala. Rekla im je da su to bonovi te da će ih ostaviti kod sebe, budući će ujutro predati rodbini koja će je doći posjetiti.

U Pobrežju nastala je zabrinutost, predviđali su da se nešto dogodilo i nastala je pripravnost. Drugog dana ujutro otišla je Ane Uskoković u Dubrovnik vidjeti što je s Marijom. Uto se saznalo da je u Bolnici. Otišla je vidjeti, preuzela je poštu i odmah se vratila u Pobrežje. Preko Iva Uskokovića poštu i odgovor na pismo dobio je Simo Opalić. Marija Uskoković nalazila se zaista u teškoj situaciji, ali dobro je završilo. Na dužnosti je ranjena 6. ožujka 1944. i postala je 60% ratni vojni invalid.

U Pobrežju nalazila se tehnika koja je na šapirografu izvlačila razne obavijesti, letke, izvještaje i uputstva. Tu su se na pisaećem stroju pisali razni propagandni sadržaji itd. Preko ove operative kretala se pošta u raznim pravcima, pa čak i pisma iz Amerike. Sve je dolazilo na adresu »Petka«. Preko ove veze Sustjepan—Pobrežje—Požarno prenosili su se i paketi borcima od rodbine i prijatelja. Na ovome su radili Ivica Šeperak, Ivo Uskoković, Luce Benusi i Anđelka Brčić—Čuta.

Žene u selu Pobrežju i u drugim selima radile su razne poslove i njihov rad bio je vrlo koristan i značajan. Od pripremanja i nošenja hrane, pranja robe, krpljenja, pletanja, njegovanja ranjenika i bolesnika, nošenja raznog materijala do izviđanja, čuvanja straža i držanja tajnosti. Na primjer: Žene iz Mokošice obavještavale su kretanje Nijemaca na ovom području na ovaj način: »Ane! Ovce su u vrtu!« To znači da su Nijemci u pokretu kroz Mokošicu i ona bi tada hitno obavijestila rukovodstvo u Pobrežju da budu na oprezu.

Dana 26. srpnja 1944. organizirano je prihvatilište za odlazak u partizane. Kada su se prikupili primili su partizanske kape s petokrakom zvijezdom i pjevajući, uz pratnju harmonike, otišli su put Osojnika. Kada su došli u Osojnik zaigrali su kolo. Okupljali su se ljudi iz znatiželje da vide partizane, a neki kada su došli blizu poviknuli su: »Pa ovo su sve naši — Zatonjani, Riječani, Sočani.« Uto su došli partizani i rukovodioci iz Požarnoga, među kojima

su bili Ante Eterović (Vili), Ivo Uskoković (Andro) i drugi. S grupom partizana bio je i Mato Mojaš koji je razgovarao s učiteljem Rikardom Mišurcem. Istog dana poslije podne Eterović je formirao odred ispred školske zgrade na gumnju. Tu je izvršena raspodjela komandnog sastava. U trenutku formiranja odreda došao je glas da dolaze Nijemci. Tada su svi izašli na obližnje brdo i zapucali na Nijemce s pjesmom »Po šumama i gorama«. Nijemci su se povukli. Prethodno su tukle haubice Osojnik i par granata palo je blizu školske zgrade i crkve. Ovaj odred kretao se na terenu Kotarskog NOO Dubrovačko primorje. Komandant punkta »Petka« bio je Ivo Šeperak. Poslije podne kada se formirao odred i kada su Nijemci tukli topovima Osojnik stigli su po vezi iz Dubrovnika profesor Franjo Hrabak, profesor Peterković i njegova supruga Ivka Peterković. Drugog dana partizanska grupa i rukovodstvo nalazilo se poviše Malog Zatonu. Tu je dat nalog (od Vili) da imenovani s Matom Mojašom, uz pratnju Pecotića, krenu vezom put Mravinjca i dalje na Lastovo.

Nedaleko sela Pobrežja u šumi nakon pada Italije ograđena je kućarica od kamena u kojoj su se zadržavali rukovodioci i terenski radnici. Po potrebi moglo je u njoj spavati i do 14 ljudi, tj. jedan do drugoga na šušnju pod ogrtačima. Kućica je bila maskirana granjem, a da bi bila manje primjetna ispred nje nalazile su se tri naslage suhih grana na maloj udaljenosti. U ovoj kućici održavali su se sastanci. Ispred nje formiran je Kotarski NOO Dubrovnik čužjka 1944. godine (bez grada) na osnovu direktiva Okružnog komiteta KP od 26. ožujka 1944. Za predsjednika je izabran Ivo Uskoković, za tajnika Đuro Milošević, a članovi su bili Pavo Čupić i Ivo Baleta. Ispred Kotarskog komiteta KP prisustvovao je Niko Obradović, a Martin Klarić ispred Oblasnog NOO za Dalmaciju, koji je dao inicijativu za osnivanje odbora. Na sastanak nije došao Marko Marojica iz Župe Dubrovačke, već je stigla vijest da je dan prije ubijen.

Na savjetovanju Okružnog komiteta za Kotarski komitet Dubrovnik u Požarnom od 18. do 22. srpnja 1944. odlučeno je, u svrhu boljeg rada i rukovođenja, da se postojeći Kotarski NOO Dubrovnik podijeli na Kotarski NOO Dubrovačko primorje i Kotarski NOO Konavli.

Veza iz Dubrovnika išla je i Trećim Konalom do Nuncijate. Ispred crkve čekao je drug koji je radio na vezi, prihvaćao prolaznike i provodio ih željezničkom prugom ili putem do poviše Sustjepana, pa u mjesto kod Antuna Gavranica. Iz Sustjepana veza se dalje provodila preko Rijčke na Mokošicu i dalje na Pobrežje. Nekad su pojedinci i grupice sa Nuncijate išli putem veze poviše Rijčke Dubrovačke ili željezničkom prugom do Čajkovića, a odatle se prevozile barkom na Rožat, a iz Rožata kretalo se brdskom stranom prema Petrovom selu i na Pobrežje.

Veza iz Mokošice dolazila je nekad u Pobrežje i preko Zunkova sela u kojemu je samo jedna kuća u kojoj su živjeli Frane, Nikola i Stijepo Belendija. U 1943. godini, prije kapitulacije Italije, aktivno se pridružilo održavanju veza i pružanju pomoći Petrovo selo. U 1942. godini veza je prolazila pored sela. Mještani su u 1943. godini održavali straže, izvještavali o kretanju neprijatelja i stajali na raspoloženju u nošenju materijala. Aktivni su bili: Marko Ban, Ivo Ban (Pera), Nikola Garvan, Ane Garvan, Mato Garvan, Jele Dedo, kć Franica i sinovi Pero i Mario, Marija i Ane Matrljan. Nikola Šfeta, gimnazijalac donosio je razni materijal iz Dubrovnika. Na kući Iva Uskokovića stoji spomen ploča sadržaja :

»Od početka 1942. god. ovo selo je bilo centar veza između partizanskih odreda i partizanskih rukovodstava južne Hercegovine i južne Dalmacije. Zahvaljujući borbenosti i požrtvovnosti naroda ovoga sela i okolice, neprijatelj nije nikada uspio da otkrije ovu vezu i ona je neprekidno radila do oslobođenja.

12. VIII - 1951.

Dubrovnik

Savez boraca NOR-a
kotara i grada Dubrovnika»

Jedan od glavnih drugova na vezi u Osojniku bio je Vlaho Gverović (kojega su škripari poslije rata u ožujku 1947. uhvatili u Osojniku, doveli na Mirinovo i na cesti zaklali). Na vezi u Osojniku radili su : Mato Muhoberac, Niko Prčan, Stijepo Urljević, Mato Gverović, Luko Muhoberac i drugi. Antun Gverović radio je u mlinu, mljeo žito za partizane i punio akumulatore. Proljeća 1944. godine u Osojniku svi su stanovnici bili za NOP i svi su na razne načine pomagali pokret i doprinosili razvitku NOB-e. To je bio slobodni teritorij.

Krajem 1941. i u 1942. godini radila je veza preko Trećeg Konala i željezničkom prugom na Čajkoviće, pa barkom preko rijeke na Obuljeno. Glavni odr-

Mokošica

Kuća Bruna Radeljevića

S lijeva na desno :
Jurica Nikolić, Ivan Šeperak, Ivo Lazimbat i Vlaho Kraljić.

žavalac veze u Obuljenu bio je Pero Matuško, aktivan politički radnik. U Americi je bio radnik. Na povratku iz Amerike u svoj radni kraj od prvoga dana bio je za NOP i za partizane, te je sve mogućnosti koristio u aktivnom radu na vezi u Rijeci Dubrovačkoj. On je surađivao s mnogim osobama: Matom Žitkovićem, Nikolom Knežević (Marušan) i drugima iz Obuljena, koji su ljudski i s osjećajem pomagali NOP.

Početak 1942. godine ovom vezom Vule Gluhaić doveo je Iva Vukušića iz Dubrovnika, predao mu pištolj, a iz Obuljena ga Pero Matuško odveo brdskim terenom u Hercegovinu preko sela Kaladurdevića. Ljudi su dolazili u Obuljenu na održavanje veze, prihvaćali su razni materijal (oružje, lijekove, hranu...) i nosili put Hercegovine. Ovom vezom išli su tada pojedinci i grupe, jer je veza bila vrlo pogodna i teško zapazajuća. Glavna baza na održavanju veze, za sastajalište, uskladištenje materijala bila je kuća ing. Mira Lazarevića koju je dao na raspolaganje terenskim radnicima. On je bio suradnik i simpatizer NOP-a. Jednom je u kući Lazarevića održan sastanak Kotarskog komiteta KP. Na ovaj sastanak došao je putem veze iz Konavala Martin Klarić. Sastanku je prisustvovao Ivo (Mićo) Baleta, Veljko Knežević, Nikica Franić, Dušan Todorović zvan Brko, Risto Miročević i Golub. Stankan je održan u svibnju 1943. godine. Učesnici sastanka prikupljali su se nezapaženo, pojedinačno ili u dvoje u razgovoru. Nikica Franić išla je s buketom cvijeća, a Dušan Todorović je vodio pod ruku glumeći da su muž i žena. Poslije sastanka vratili su se preko Punte od Žala na Sustjepan i Dubrovnik. Martin Klarić preko Pobrežja otišao je u Dubrovačko primorje.

U studenom 1943. godine nekoliko partizana donijeli su na nosilima, koja su napravili od oblica mladog drveća, teško ranjenog borca Steva Markovića iz Kaladurdevića, koji je pripadao Bobanskoj četi Južno hercegovačkog partizanskog odreda. Nalazio se u teškom stanju, jer je bio prostrijeljen poprečno kroz grudni pored srca i objer ruke. Smješten je u kuću Iva Uskovića. Tada je putem veze došao iz Dubrovnika liječnik dr Božo Korlaet (Ljubo), koji je upućen od Gradskog komiteta KPH u 10. hercegovačku brigadu. Došao je vezom do pod željeznički most na Kantafigu, gdje se sastao s Dragoslavom Ljubibratićem, koji je živio ilegalno u Dubrovniku, (poslije rata predsjednik vrhovnog suda Bosne i Hercegovine). Na to mjesto došao je Ivo Knežević koji ih je prihvatio i oko 20 sati barkom prebacio na Marinovo, a drugog dana 7. studenog 1943. došli su vezom u Pobrežje kod Iva Uskovića Dr Korlaet donio je u jednom koferu razni sanitetski materijal i lijekove, a u drugom instrumente. Čim je prišao ranjeniku pružio mu je potrebnu i moguću pomoć. Dao mu je injekcije i izvršio punktiranje. Međutim, kako su trebale deblje igle za punktiranje vratio se vezom preko Mokošice, Sustjepana i Trećeg Konala u Dubrovnik. Pribavio je potrebne instrumente, pa je autom došao do Mokošice, a odatle prosljedio na Pobrežje. Tu se zadržao dan-dva na liječenju ranjenika, dao potrebna uputstva, te s partizanima, koji su donijeli i došli s ranjenikom i s Ljubibratićem prosljedili put Hercegovine te dođu u sastav jedne čete Južno-hercegovačkog odreda s kojim je komandirao Mirko Miletić.

Ranjenik je ostao na liječenju u kući Iva Uskovića, pa je poslije desetak dana prebačen u kućaricu Ilije Njirića (Puho) u Štikovicu, a nakon par dana donešen je u četvoricu na more. S tog mjesta barkom ga je prebacio Niko Milošević i Niko Gverović do Argosi u Lapadu, pa vodeći ga ispod ruke ukrcali su se u tramvaj i dođu u sanatorij Mladenova na Pilama. Liječnik ga je neko vrijeme dr Miro Murvar, kirurg. Jednog dana zapažen od jedne neprijateljski raspoložene osobe zatražio je da se hitno ukloni iz Bolnice preko veze, koja je s njime bila stalno u povezanosti. Drug po vezi donio mu je kaput, šešir i cipele, te ga je izveo iz Bolnice i prebacio preko Trećeg Konala u Rijeku Dubrovačku. Zadržao se dan-dva u Obuljenu, pa je prebačen vezom preko Pobrežja

za Hercegovinu i dođe u 11. hercegovačku brigadu. Bio je istaknut borac i u borbama bio još četiri puta ranjen. Liječio ga je svaki put liječnik dr Božo Korlaet, koji mu je pružio pomoć u Pobrežju, a nalazio se u bolnici 29. hercegovačke udarne divizije. Stevo je umro u Kleku kod Zrenjanina u prosincu 1973. Bio je oficir milicije. Pravilno je ocijenio da treba putem veze, a neprimjetno, što prije izaći iz senatorija dr Mladinova, jer su sat po njegovu odlasku Nijemci opkolili zgradu, izvršili pregled bolesnika, ali Steva nijesu našli.

Vrlo važan punkt za vezu bila je željeznička stanica u Gružu. U radu na okupljanju željezničara i u razvijanju naklonosti i svijesti za NOP, u održavanju veza sa vangradskim područjem i Hercegovinom mnogo je učinio i doprinio kvalificirani radnik-zidar Milan Perotić (ilegalno ime »Andrija«). Rat ga je zatekao na radnom mjestu na željezničkoj stanici, ali je u tadašnjim prilikama napustio Gruž i otišao u Čvaljinu, u Hercegovinu. U lipnju ili srpnju 1941. održan je sastanak u Bobanima po direktivama partije, a prisustvovalo je rukovodstvo zbijega Bobani i s Ilije platinine, među njima bilo je članova KP i rođoljuba koji su pokazali interes i želju za rad i razne akcije protiv okupatora i izdajnika. Na tom sastanku prisustvovao je i Milan Perotić koji je dobio zadatak da se vrati u Gruž i da nastavi s radom na željezničkoj sekciji i da radi za NOP. Ujesen 1941. organizirane su tri grupe: u sekciji, željezničkoj stanici i ložionici. U sekciji bio je Milan Perotić, Ivica Lončarić, Arif Šekambet; na željezničkoj stanici bio je povezan Đuka Blagojević, a u ložionici Vinko Donatović, Jurica Nikolić, Nikola Burić, Momčilo Vanović i drugi. Oni su organizirani u grupe radili i djelovali na raznim zadacima. Grupe su se proširivale i s izmijenjenim i novim članovima stalno radile čitavo vrijeme rata do oslobođenja na prikupljanju i odašiljanju raznog materijala putem veza, na upućivanju ljudi u partizane i na raznim zadacima prema direktivama. U ovom poslu vrlo aktivan bio je Milan Perotić, koji je održavao vezu s mostarskom ložionicom iz koje su se donosili izvještaji s podacima o prilikama i stanju u Mostaru, a iz Dubrovnika upućivali podaci o stanju i prilikama na dubrovačkom području, također preko željezničke stanice. Podaci su sadržavali vrijeme o kretanju vozova, o teretu koji se prevozi i drugo. Ilegalni rad dolazio je sve više do izražaja. U tome su se isticali: Đuka Blagojević, Mitar Knežević, Luka Hamza, a nešto kasnije Muhamed Šoša i Mustafa Aslanagić. 1942. godini osnovana je ćelija KP u kojoj su se nalazili članovi iz sekcije, željezničke stanice i ložionice. U 1943. i 1944. članovi su davali i prikupljali novčane priloge.

Živu vezu sa Sustjepanom održavao je Vinko Donatović koji je kao nadzornik lokomotiva bio slobodniji u kretanju. Željezničari u okolicama i s propusnicama mogli su neprimjetno obavljati mnoge zadatke na održavanju veza i na upućivanju i provadanju ljudi i materijala na oslobođeni teritorij. U Sustjepanu veze sa željezničke stanice oslanjale su se na Cvjetka Donatovića, Antuna Gavranića, Luku Lazimbata i druge.

Kada je između Zavale i Huma prekinuta željeznička pruga u prosincu 1941. godine, odlazio je Milan Perotić preko veze u Hercegovinu. Nosio je lijekove i došao na sastanak u Grmljani. Mnogo puta išao je pješke iz Gruža u Hercegovinu preko Pobrežja, Šćenice, Dobromiri, Poljica-Sedlara, pa putem ili poljem u Čvaljinu noseći razni oružje i razni materijal. Više puta odlazio je vozom također noseći oružje i razni materijal. Kretao se sigurnije, jer se na željezničare nije puno obraćala pažnja. U kući Milana u Čvaljini održavali su se sastanci na koje su dolazili ilegalci iz Hercegovine, te su se po direktivama poslije sastanka razilazili u raznim pravcima na izvršavanje zadataka.

Koncem 1941. godine Milan je bio povezan s Ristom Miroševićem, Dušanom Todorović, Mariom Golušić, Veljko Knežević, Jakovom Barbarić, Antunom i Božom Šarić, svi su radili u Gružu i donosili razni materijal za vezu. Ispod željezničkog mosta stajala je

straža od žandara i agenata i tu je često Milan provodio one koji su išli u partizane, ili ilegalno na slobodni teritorij preko Rijeke Dubrovačke koristeći poznanstvo kao radnik na željezničkoj stanici u odijelu željezničara. Nekad su čuvali stražu ispod mosta, na rampi, žandari koji su bili povezani s ilegalnim radom, kao Tomo Trauber, Luka Radić, a od agenata Božo Knežević. Kod njih se katkad ostavljala pošta. Milan je prolazio slobodno. Kada bi naišao podigli bi rampu i išao je dalje, pogotovo kada su bili poznati stražari. Tom prigodom neke je žene vodio ispod ruke, kao glumicu Glavinović iz Kazališta i druge. Dolazio je češće u Sustjepan kod Antuna Gavrančića i Cvijeta Donatovića, a nekad i u Mokošicu, u Pobrežje na sastanke, gdje su se davale direktive za daljni rad. Išao je i na sastanak kod Đura Škero u selo Nenovići kod Uskoplja. Veze su bile sve življe između željezničke stanice i njenih postrojenja u pravcima Rijeke Dubrovačke i Hercegovine i posebno vozovima na Uskoplje, Hum i prema Popovom polju i Mostaru. Više puta su lokomotive u svom tenderu prenosile oružje do Batahovine i poviše Sustjepana, a odatle je vezom prenašano preko Rijeke na Mirinovo, u Mokošicu i dalje se prenosilo put Pobrežja. Glavni punkтови prikupljanja materijala u Gružu bili su skladište soli, brijačnica na uglu blizu pošte u kojoj je radio Veljko Caričić, te magazin Stijepa Domjani, prodavaonica na mjestu sadašnjeg parka u Gružu i baraka na bivšoj placi u kojoj je radio Mario Golušić. U ilegalnom radu tu i na ostalim punktovima, pored ostalih, Ivo Šoletić i Antun Šilje s brodova su dizali i prenosili posuđe, robu, hranu... Sve je to odlazilo vezom na slobodni teritorij. Nekad je oružje i drugi materijal prenosio Antun Gavrančić preko rive u barku, pa vozio put Mokošice ili u Sustjepan. Na prenosu oružja i materijala u tenderu lokomotive radio je mašinovođa Ante Totić, Miše Donatović...

Kad je dignut voz kod Sustjepana, u kući Jurice Nikolić u Sustjepanu nalazila su se četiri ilegalca i 12 sanduka bombi.

Skladište soli bilo je glavni punkt u Gružu, gdje su se sastajali ilegalci, održavali sastanke, donosili i upućivali razni materijal putem veze u određenim pravcima. Na jednoj od skladišnih kuća, gdje je glavni ulaz, postavljena je spomen ploča sadržaja:

»U ovoj su se kući stalno održavali sastanci partijske ćelije rajonskog komiteta, a povremeno mjesnog komiteta, vodio se partijski kurs i pohranjivao materijal za NOV od 1941. god. do oslobođenja.«

29. XI 1950.

Gradski Odbor
Saveza boraca NOR-a

Ilegalce, koji su mogli biti prepoznati, predvodio je često Milan Perotić, pa ih je par puta vodio i vozom direktno do Zavale. Ovu vezu kasnije je vodio Frano Milović i Anđelko Glavinčić. Po direktivi partije Frano Milović pošao je u agente i kao takav mogao se slobodno kretati i raditi na vezi prenašajući materijal i voditi ilegalce. Frano Milović radio je ranije na tramvaju, a za prelaz na rad u pomenutu službu obavijestio ga je Milan Perotić, član komiteta. Radio je sve dok nije postao sumljiv njegov rad i tada je pošao u partizane. Kad su Gojko Spasojević i Huso Laličić iz zatvora dovedeni u Bolnicu, i iz Bolnice izvučeni, prihvatio ih je iznad stepenica na Boninovu Milan Perotić i odveo Trećim Konalom u Sustjepan, a odatle su vezom prešli u Mokošicu. Poslije kapitulacije Italije povratio se iz internacije Miho Mrnarević, koji je trebao biti upućen na oslobođeni teritorij. Njega je na određenom mjestu na Konalu sačekao Milan pa ga preko Nuncijate odveo u Sustjepan, a iz Sustjepana prešao je vezom u Mokošicu i otišao put Pobrežja.

U Čvaljini u Hercegovini bila je smještena tehnika Sreskog komiteta za Hercegovinu i za potrebe tehnike prenosio se razni materijal iz Dubrovnika. Na tome je radio Milan, koji je postao sumnjiv te se više noći zadržavao na krovu kuće. Kad je Vinko Karlovac odlazio u partizane sa Ilijine glavice, Milan je prenosio kofere raznog materijala u autu taksi na Sustjepan pored straža i agenata. Do-

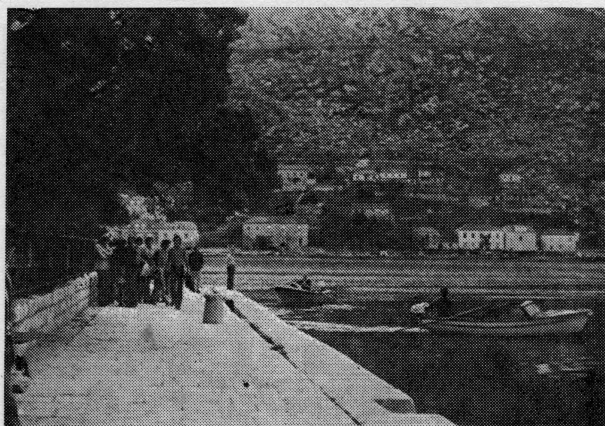
vodio je liječnika Iva Nikšića preko Sustjepana da liječi ilegalce.

Prije oslobođenja Milan je pozvan u Mokošicu od strane ilegalca Ante Cvitkovića (ilegalno ime »Cvitan«), koji je došao iz Splita a stanovao u Mokošici. S njim je radila Mare Bradarić. Dolazio je po zadacima u Grad u uniformi domobranskog oficira. Na sastanku u Mokošici Milan je dobio zadatak da sačuva lokomotive koje su se nalazile u stanici (šest-sedam), da ih Nijemci ne unište prije povlačenja. Taj zadatak razmotrila je ćelija KP na željeznici i uspješno izvršila zadatak kojemu je najviše doprinio Vinko Donatović, vršeći dužnost nadzornika lokomotiva. Po direktivi Milana Perotića izvršen je razmještaj lokomotiva postavljajući ih daleko jednu od druge, a mašinsko osoblje poslato je kući, kako se ne bi nitko nalazio na licu mjesta, te ne imao tko da ih sastavi, ukoliko bi to tražili Nijemci.

Kada su se Verica Radeljević, Marija Sangaletti i Marija Akrap kretale iz partizanskog logora, kod Babina Polja, u pravcu Blata 24. veljače 1944. upadnu u njemačku zasjedu, koja je na njih otvorila vatru. Marija Sangaletti bude teško ranjena, a Verica Radeljević u nogu. Uхватili su sve tri. Mariju Sangaletti teško ranjenu, koja je još hodala, uhvatio je jedan Nijemac za kosu te ubije iz pištolja. Vericu Radeljević stave u šatorsko krilo i nosili su je, ali kako je bilo kišovito vrijeme i klizav teren često su je spuštali na zemlju, više odvratno i drsko. Mariju Akrap vukli su ispod ruke. Dovedli su ih u Babino Polje, a odatle u Dole. Marija Akrap završila je u zatvor, a Vericu Radeljević doveli su u bolnicu u Ljubuški, pa u Mostar. Iz bolnice u Mostaru Verica se povezala s Dragom Domirdžić koja je ilegalno radila u Dubrovniku. Frano Milović održavajući vezu došao je vidjeti u bolnicu dva-tri puta. Pratio je

Sustjepan

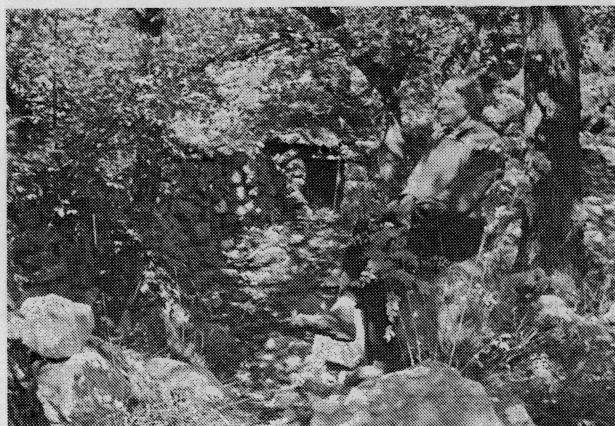
Tragom partizanske veze — Omladinske grupe odlaze na Pobrežje 12. X 1974. g.

vozove kao agent sa žandarmom. Žuvela koji je vršio višu funkciju u žandarmeriji u Mostaru izvadilo je Vericu iz bolnice i stanovala je kod njega do dolaska veze (Žuvela je kasnije otkriven i ubijen, imao je ženu i dvoje djece). Za izvlačenje Verice iz bolnice postojala je veza između Mjesnog komiteta KP Dubrovnika i Mostara. Preko veze dobijala je i hranu. Izlaskom iz bolnice Verica je dobila propusnicu. Po direktivi Mjesnog komiteta Milan Perotić dao je zadatak Franu Miloviću, s kojim je održavao stalnu vezu, da će na željezničkoj stanici u Mostaru naći jednog druga s drugaricom (nije znao koja je) i da je dovede u Dubrovnik. Ovaj zadatak u potpunosti je izvršen. Po dolasku u Dubrovnik stanovala je kod tetke i čekala vezu za odlazak na oslobođeni teritorij. Međutim, nastalo je trovanje rane i morala je otići u bolnicu u Dubrovniku. Liječio je liječnik Mato Šimunković i Vatroslav Sokolović. Operaciju je izvršio talijanski liječnik. U Bolnici je ostala do oslobođenja.

Veze su se održavale iz Dubrovnika direktno s Pelješcem. Tako je Verica Radeljević u kolovozu 1942. otišla ilegalnom vezom na Pelješac. Iz Dubrovnika — Gruža pošla je trabakulom Marina Marinovića iz Pijavičina koji se bavio prodajom vina. Izašla je u Trsteniku i odatle prosljedila vezom do određenog mjesta. Marija Radeljević otišla je krajem kolovoza 1942. iz Gruža također trabakulom nekog Hvaranina i iskrcala se u Dingaču, a odatle je dalje prosljedila put Potomja i Pijavičina.

Kate i Anuška Radeljević otišle su iz Gruža u listopadu 1942. godine trabakulom nekog vlasnika iz Vele Luke. Iskricali su se u Dingaču i otišli vezom za Pijavičino. Tada su istovremeno krenule tri trabakule. U prvoj trabakuli išao je jedan ilegalac, u drugoj trabakuli bila je Anuška i Kate Radeljević, a u trećoj trabakuli bili su ilegalci Milan Prizmić i Mato Babić, prvoborci. Iskricali su se iz trabakula u pličaku. Mato Babić poslije rata bio je tužilac u Mostaru, a Milan Prizmić sada je pukovnik na Rijeci.

Iz Gruža išla je veza preko Komolca na Toreto (između Komolca i Šumeta). Na ovoj vezi radio je Jero Petković, član Mjesnog NOO u Komolcu. On je održavao vezu sve do tunela, a odatle su prahvaćali drugovi iz Župe Dubrovačke. Veza iz Dubrovnika išla je Trećim Konalom, pa putem poviše Rijeke Dubrovačke na Komolac. Drug na vezi od strane Komolca čekao je vezu poviše Sustjepana na mostu. Iz Komolca kod Tete Jele prolazilo se barkom kod kuće Kisića na Kanaliću. Nekad je veza prolazila preko Drginje kod dvorca Sorkočević, pa barkom na Rožat kod samostana i dalje gornjim selima: Dračevo selo, Prijedor, Obuljeno, Petrovo selo na Pobrežje. U pomenutom dvorcu bio je sklonjen Jozo Vekić koji je došao vezom iz Dubrovnika. Iz Gruža doveo ga je Risto Milošević, ali kako je prijetila opasnost da bude otkriven prebaci se vezom u Obuljeno, pa na Pobrežje. Tu je ostao duže vrijeme u jednoj kućarici

Kućarica kod sela Pobrežja

nedaleko sela, gdje je stajao s motikom obrađujući usjeve, ukoliko bi zaprijetila opasnost od iznenadnog dolaska Nijemaca.

Glavni drugovi na vezi u Komolcu bili su: Antun Kurtela i sin, Antun Krkoč, Mato Božanja, Mato Šišić, Ante Nobilo, Antun Zec, Pavlović i drugi. Veza u cjelini išla je preko Iva Kneževića koji je davao lozinke i obavijesti i radio na organizaciji veze nakon dobivenih direktiva i vijesti. On je odlučivao tko će biti vodič na vezi, gdje će se primati ljudstvo i materijal i gdje će se i u kojem pravcu kretati. U 1944. godini veza je nekad išla i preko mosta na izvoru rijeke kojeg su čuvali domobrani.

Odgovorni drug na vezi u Rožatu bio je Frano Marković, a radili su: Ivo Marković sin Frana, Marko Knežević (Spučala) odbornik, Božo Marković sin Frana, Dušan Marković i drugi. S Franom Markovićem, kao i s Antunom Damjanovićem iz Pobrežja u svibnju, lipnju i srpnju 1944. održavao je razgovore Mato Mojaš u Komolcu radi održavanja veze i zadataka. Prema dogovoru s njima otišao je 20. srpnja 1944. u Osojnik, gdje je razgovarao s drugovima koji su radili za NOP, te se tom prigodom posebno sastao s Ivom Kneževićem i Matom Gverovićem. Poslije podne istog dana iz Osojnika s Antunom Damjanovićem odlazio je na sastanak u Pobrežje, ali do toga nije došlo zbog promjene kretanja u Požarno, gdje je ostao u partizanima.

Iz Dubrovnika — Gruža održavala se veza i direktno morskim putem u Zaton i Brsečine motornim čamcem. Na ovoj vezi u Zatonu radio je Niko Milošević koncem 1941. godine. Ovom vezom prošao je 1941. godine i Baldo Mekišić. U listopadu 1941. Baldo Mekišić i Paković nalazili su se u policijskom zatvoru iz kojega su pobjegli. Ujutro u tri sata došli su kod Iva Franića koji ih je smjestio u košaru do kuće. Odmah se povezao i prebaci ih u kuću Bruna Radeljevića. Tu se nalazio glavni punkt sakupljanja i privremenog boravka ilegalaca. Poviše kuće u baštini bilo je vrlo pogodno mjesto za neprimjetno zadržavanje i za bjegstvo prema Srđu, ukoliko se ukaže potreba. Baldo Mekišić ostane kod Radeljevića četiri dana dok se organizirala veza prebacivanja u Zaton, gdje se nalazila ilegalna prihvatna stanica za daljnje kretanje u određenom pravcu. Nakon primitka obavijesti ujutro ranije Ivo Preuzme Balda i Pakovića, te krenu Trećim Konalom put Nuncijske i dođu poviše Batahovine. Tu zastanu i stanu posmatrati kada će se pojaviti motorni čamac. Nakon nekog iščekivanja motor krene prema određenom mjestu, a Niko Milošević s bijelim mantilom preko ramena izađe iz motora na obalu. To je bio znak raspoznavanja i lozinka. Kada se motor ukazao nastao je pokret i spuštanje niz padine iz dvorca Kaboge na put. Ivo je išao prvi, a ostali dvadesetak metara iza njega. Kada su došli na put odmah iza ugla ugledaju dva karabinjera s puškama. Više se nije moglo ništa drugo učiniti nego ići naprijed, a ako ih zaustave odlučili su pucati, jer su svi imali pištolje. Tako prosljede, a kako je bio uzak prostor skoro su ih dodirivali pri prolazu pored dasaka do kojih je stajao boksit. Budući ih nijesu zaustavljali, išli su slobodno u pravcu mosta. Ukricali su se polagano, bez žurbe, u motor i uputili se put Zatonu. Nakon dolaska u Zaton prosljede do Orašca i dođu kod Vlaha Krilanovića. Tu se odmire i popričaju, a potom se Niko vrati natrag u Zaton. Baldo Mekišić ostane nekoliko dana u Orašcu kod Vlaha dok je došla veza iz Hercegovine. Tada napusti Orašac i prosljedi put Hercegovine do Mirka Stankovića u Slavogostiće. Tu je ispitao prilike u selu i okolici, pa se spusti u Obuljeno u Rijeku Dubrovačku kod Pera Matuška. Iz Obuljena pođe u Dračevo selo kod Frana Komplite i vrati se u Hercegovinu preko brda. Ponovno dođe u Pobrežje kod Iva Uskovića i dade mu zadatke da se poveže s Matuškom i Komplitom. Baldo je od tada češće dolazio u Pobrežje, a Ivo Šeperak mu je osiguravao povratake u Hercegovinu.

Istom vezom u lipnju 1942. godine išao je preko Zatonu Pijero Grubišić, član pokrajinskog komiteta

KP. Njega je Drago Milošević prebacio motorom iz Gruža u Zaton. Kod iskrcavanja u Zaton naišli su talijanski financijeri i uhapse Pijera, ali je uspio pobjeći i pješke doći do Brsečina. Kako je došao bez veze nije se mogao snaći i pronaći ilegalnu vezu. Interesirao se, ali bude primjeren i osumnjičen, te ga dandari uhapse. Odveden je u zatvor u Šibenik i bude strijeljan.

Neki željezničari radili su na vezi i bili povezani s ilegalcima van željezničke stanice. Među njima bio je Marko Kukuljica zvan Gero, ložičar. Od travnja 1942. godine održavao je vezu na željezničkoj stanici primajući pakete i pošiljke. Vozeći kompoziciju od Gruža u pravcu Herceg Novog prenosio je materijal na Uskoplje, Mihaniće i Boku Kotorsku. Materijal kojega je prenosio sastojao se od propagandnih letaka, brošura, municije, oružja, soli... što se prezumovalo iz skladišta soli u Gružu. S poštanskim kolicima prenosio je povremeno materijal iz Gruža preko Batahovine na Mirinovo. Između Batahovine i Mirinova radila je skela, kojom su se prevozila vozila i materijal. Marko bi pripremio dva tovarna lista na pošti. Od kontrolora Nika Đuraša uzimao je poštansko odijelo i kolica. Jednom je u kolicima bila sol, lijekovi, 12 bombi, neke sprave i ostalo. Prelazom na Mirinovo vozio je kolica do Lozice, gdje je na određenom mjestu iz kolica izvađeno sve. Drugovi na vezi natovarili bi materijal na mazge pa put Pobrežja. Na povratku skelom preko rijeke s kolicima bio je sanduk zapečaćen kao da pošiljka iz Zatona ide na poštu u Dubrovnik. Materijal je Marku predavao neki policajac koji je radio na vezi za NOP. Na vezi radio je i donosio materijal gimnazijalac član SKOJ-a Frano Krtić iz Gruža. Žena Stanka Jerković također je pomagala i radila na vezi.

Kapitulacijom Italije u rujnu 1943. godine preko veza prebacivale su se veće količine oružja. Tako su jednog dana bačve pune oružja, municije i bombi prebačene iz Vojne kasarne u Gružu do Sustjepana, pod rukovodstvom Tripa Kovačevića, koji je prešao u partizane. Dok su se bačve ukrcavale u barku došli su Nijemci i stali posmatrati s bliske udaljenosti, ali kako im nije palo u sumnju, nijesu ni intervenirali. Bačve su barkom prevezene u Obuljeno, a iz Obuljena cruzje je opremljeno na mazgama u Požarno preko Pobrežja.

Velike količine oružja, pa i mitraljezi, stizale su iz Vojne akademije, gdje je radio Cvijeto Miličić, član Mjesnog komiteta u 1943. i 1944. godini. Iz vojne pekare kod remize, u kojoj je radio Pero Šimunović, iznosile su se stalno znatne količine kruha i vezom rasturalo gdje je bilo potrebno.

Stijepo Haklička i Vlado Franović prikupljali su oružje iz kasarne (puške, pištolje, bombe, sanitetski materijal...), pa su sklanjali kod Vatrogasaca. Tu je akciju provodio Novak Bukvić, koji je bio vatrogasac. Oružje je išlo preko veze na oslobođeni teritorij.

Iz Dubrovnika veza je išla preko Dupca na glavnu veznu stanicu-radionicu i kuću Marka Marojice u Mlinima, pa dalje put Hercegovine i Konavala i u Crnu Goru. Veza se održavala preko autobusa i na druge načine.

Materijal koji se sakupljao u Gradu sklanjao se na više mjesta, a najviše se smještao u drvnicu Lužaka u Pobijanovoj ulici. Odatle je Jozo Vekić najviše odnosio materijal do Ploča i predavao ga na autobus i određenim ljudima koji su radili na vezi. U župi Dubrovačkoj materijal je uzimao i odnosio Jakov Kapor preko Krstaca u hercegovačko selo Zagradinje, a tu ga je prihvaćao Branko Pamučina.

1942. godine postojala je grupa ljudi u Rijeci Dubrovačkoj koja je djelovala na sakupljanju pomoći po direktivama Balda Mekišića, a sastojala se od Iva Uskokovića, Iva Šeperka i Luja Đurovića. Početkom 1943. godine postojao je pododbor Gruž-Rijeka. U jeseni 1943. osnovan je Mjesni NOO Pobrežje. U veljači 1943. godine postojao je SNOO Rijeka Dubrovačka. U travnju 1944. osnovan je ilegalni seoski NOO u Sustjepanu. Tada su na sastanku bili: Luka Franetović,

Stijepo Vlašica, Jurica Nikolić i Lukša Lazimbat. Na sastanak je došao Ivo Uskoković iz Pobrežja. Za predsjednika je izabran Jurica Nikolić, a za tajnika Lukša Lazimbat. U proljeće 1944. osnovan je NOO u Mokošici zvani Dara, a pripadalo mu je i selo Obuljeno, te NOO Komolac koji je obuhvaćao Rožat, Čajkovicu i NOO Osojnik. Narodnooslobodilački odbori radili su na organizaciji pomoći, prenosu materijala i upućivanju ljudstva na oslobođenju teritoriju, na održavanju veza itd. Godine 1944. osnovan je općinski NOO Rijeka Dubrovačka.

U rujnu 1944. godine krenulo je oko 40 Nijemaca iz Dubrovnika u pravcu Hercegovine između Osojnika i Pobrežja na ispitivanje mogućnosti povlačenja iz Dubrovnika (izjave dali zarobljenici). O pokretu Nijemaca izvjestila je straža u Petrovom selu i čim se saznalo za ovaj pokret odmah se aktivirao centar veze u Pobrežju. Svi koji su se tamo nalazili uzeli su oružje pa u brdo da dočekaju Nijemce. Počela je borba ispod brda Žeda, kada su stigle jedinice Druge dalmatinske brigade, koje su se kretale južnom Hercegovinom i graničnim predjelima dubrovačkog teritorija i o kretanju Nijemaca bile obaviještene. Nalazile su se sada blizu svog teritorija. Nijemci su potpuno potučeni, a samo ih je nekoliko uspjelo pobjeći.

U rujnu 1944. provedena je uspješna akcija rušenja mosta na izvoru Rijeke Dubrovačke. Smatralo se da će se Nijemci povlačiti iz Grčke i Albanije obalnim područjem i zbog toga donešena je odluka o rušenju mosta. U ovoj akciji učestvovala je grupa iz Pobrežja s diverzantima koji su imali sav potreban materijal. Za rušenje mosta uspostavljena je veza s domobranskom stražom na mostu. Nakon eksplozije Nijemci su oglasili uzbunu, te je nastala pucnjava iz svih oružja u pravcu brda čitavim

Komolac — Golubov kamen

Ivo Uskoković sjedi ispod bora gdje se vršio raspored boraca

područjem Rijeke Dubrovačke. Istovremeno osvjetljavalo se čitavo područje svijetlećim mecima, raketama i reflektorima. Međutim, uspjeh je postignut i nitko nije stradao.

Kod drugova koji su radili na vezi u izvršavanju zadataka morala se odražavati svijesna disciplina, točnost, prisebnost, dovrtljivost, hladnokrvnost i borbenost u nastalim situacijama, jer od njih ovisili su životi mnogih prolaznika, pred njima je stajala opća odgovornost, od njihova rada i dinamike na razgranatim vezama zavisio je razvitak NOP-a i uspjeh NOB-e. Raditi na vezi bilo je teško jer se nije pitalo koji je sat, kakve su vremenske prilike, da li je dan ili noć, da li se može nešto učiniti ili ne, već je trebalo zadatke izvršavati, veza je trebala biti aktivna i brza. Neprijatelj je naročito obraćao pažnju ilegalnom radu, budno je pratio svaki pokret i nastojao ući u trag održavanju veza. Zbog toga morala je dolaziti do izražaja velika opreznost i neprimjetnost, a time i vješto snalaženje u prilikama koje su mogle nastupiti nenadano. Kretanje kroz šumu, često sa teretom u rukama i na leđima u mrkloj noći, po kamenjaru, za kišnih, hladnih ili vrućih dana na teže pristupačnom terenu, nije bilo lako i zahtijevalo je od svih koji su radili na vezi upornost i snagu u savladavanju napora i prepreka.

Na području Rijeke Dubrovačke, Pobrežja, Ljub-

ča do Kliševa djelovala je radio stanica, često mijenjajući svoj položaj nakon izvjesnog vremena. Radio veza na području Dubrovnika bila je direktno pod komandom mornarice. Veze su se održavale pomoću šifri sa Štabom 29. divizije i Komandom mornarice na Visu. Svaka dva mjeseca komanda mornarice mijenjala je šifre. Radio stanica raspolagala je i s engleskim šiframa i jedan-dva puta veza se održavala s engleskom komandom u Bariju. U svom sastavu Radio stanica je imala odgovornog druga za vezu koji je odlučivao o funkcioniranju radio veze, radiotelegrafistu, dva stalna stražara i povremene kurire za prijenos materijala Radio stanice. Odgovorni drug bio je Ivo Knežević koji je raspologao sa šiframa i davao obavijesti. Radiotelegrafista je bio Nikša Tabain. Vijesti su bile vojne i političke prirode, na osnovu podataka dobivenih putem veze u Pobrežju i na osnovu vlastitog izviđanja terena na području Orašca, Zatona, Rijeke Dubrovačke... kod provjeravanja gradnje bunkera, kretanja brodova, vojnih jedinica, prevoza materijala itd.

Radio stanica na ovom području radila je do oslobođenja Dubrovnika, a potom je pripala Petom pomorskom obalnom sektoru (POS).

Pedagoški savjetnik,
Mato Mojaš